

Umocnienia bastejowe na Pomorzu Zachodnim i we wschodniej Brandenburgii

Marcin Kuna
Tarnów
mjkuna@op.pl

Abstrakt

Miasta Pomorza Zachodniego oraz wschodniej Brandenburgii wyróżniają się znakomitą formą zachowania średniowiecznych umocnień obronnych. Na tym tle znacznie słabiej zbadane są fortyfikacje wczesnonowożytnie kształtowane na zasadach systemu bastejowego. Do tej pory przetrwały nieliczne elementy tego systemu obronnego. Jedyne w dużej mierze zachowane umocnienia bastejowe istnieją w Stargardzie. Główną część niniejszego artykułu stanowi próba zestawienia zachowanych, jak również znanych ze źródeł kartograficznych, elementów tego systemu na omawianym obszarze.

Abstract

Towns in Western Pomerania and eastern Brandenburg are unique in terms of perfectly preserved medieval fortifications. In comparison, early modern fortifications based on bastion structures have not been subject to extensive research. Few elements of this defence systems have been preserved. The only substantial bastion fortifications survived down to our times in Stargard. The core of this article is an attempt to compare both the surviving elements of the system in the area covered by the study and known from cartographic sources.

Słowa kluczowe

Pomorze, Brandenburgia, późne średniowiecze, nowożytność, fortyfikacje, system obronny, mury miejskie, zamki, basteja, rondela, barbakan

Keywords

Pomerania, Brandenburg, late Middle Ages, modern times, fortifications, defence system, city walls, castles, bastion, roundel, barbican

Do dziś miasta Pomorza Zachodniego oraz Brandenburgii wyróżniają się na tle ośrodków miejskich pobliskich regionów bardzo dobrze zachowanymi średniowiecznymi obwarowaniami. Baszty i bramy miejskie, obok wież kościelnych, są głównymi dominantami panoram wielu z nich. Przykładowo, wjeżdżając od południa do Stargardu, podziwiać można wieże Kolegiaty Mariackiej i kościoła św. Jana Chrzciciela, jak również baszty - Morze Czerwone i Tkaczy. Od 2. połowy XVI w. oprócz umocnień typowych dla systemu basztowego pojawiają się fortyfikacje oparte

na bastionach, kleszczach czy fortach, tak charakterystycznych dla nowożytnych twierdz. Najlepszym przykładem są bardzo dobrze zachowane kurtyny i bastiony wokół Kostrzyna nad Odrą. Pozostałości umocnień nowożytnych istnieją także w Szczecinie, Kołobrzegu, Świnoujściu.

W porównaniu z nimi umocnienia wczesnonowożytne oparte na systemie bastejowym, wznoszone w XV i XVI w. na Pomorzu Zachodnim i we wschodniej Brandenburgii, są znacznie słabiej poznane. Bastejami o zróżnicowanych formach umacniano obwody obronne, a w szczególności zespoły bramne miast i zamków. Znaczne pozostałości fortyfikacji bastejowych przetrwały m.in. w Stargardzie. Celem niniejszego artykułu jest przede wszystkim zwrócenie uwagi na elementy systemu bastejowego w naszym regionie, których pierwotnie było znacznie więcej niż można wnioskować na podstawie zachowanych obiektów.

ŚREDNIOWIECZNE MIASTA WAROWNE

Większość miast na omawianym obszarze lokowana została w 2. połowie XIII bądź w 1. połowie XIV w. Wśród najstarszych ośrodków miejskich na prawie niemieckim wymienić należy m.in. Stralsund, Prenzlau (1234), Gützkow (1235), Loitz (1242), Szczecin, Stargard i Anklam (1243). Tuż po lokacji wytyczano obszar należący do miasta. Być może obszar ów wygradzany był płotem (parkanem), który następnie zastępowano fosą i wałem ziemnym¹. Niestety przekazy źródłowe na temat pierwotnych umocnień miejskich są bardzo nieliczne. Wczesne obwarowania często funkcjonowały pod określeniem *plancae*, czyli zapewne częstokołów (palisad)². Wzmianki o tego typu umocnieniach znane są m.in. w przypadku Stralsundu (1261), Kamienia Pomorskiego (1274), Koszalina (1286) i Trzebiatowa (1299)³. Równocześnie pojawiają się informacje o wale (*vallum*) np. w Szczecinie (1237) i Greifswaldzie (1280)⁴. Istnienie pierwotnych umocnień ziemno-drewnianych wokół miast potwierdzają badania archeologiczne przeprowadzone w Kołobrzegu i Tribsees (pow. Vorpommern-Rügen)⁵. Pierwsze wzmianki o obwarowaniach murowanych (*muri* bądź *moenia*) znane są z 4. ćwierci XIII w. Wówczas istniały lub planowane były mury miejskie wokół Greifswaldu (1280), Szczecina (1283), Gartz nad Odrą (1283), Stargardu (1295), Koszalina (1298) i Trzebiatowa (1299)⁶. Wydaje się, że lokację od budowy murów miejskich dzieliło przynajmniej kilka-kilkadziesiąt lat. Wznoszenie murowanych umocnień było operacją niezwykle kosztowną. Zdarzało się, że na niektórych odcinkach nigdy nie wzniesiono murów (np. w Wolinie odcinek nad Dziwną umocniony był jedynie częstokołem; pozostałe odcinki umocniono murem⁷). Nowo lokowane miasta otrzymywały około dziesięciu lat wolnizny (zwolnienia z podatków) celem sfinansowania budowy obwarowań. Główny ciężar fortyfikowania miast (w tym finansowania budowy) na Pomorzu Zachodnim i we wschodniej Brandenburgii spoczywał na mieszczanach, chociaż to właściciel (książe, biskup,

¹ Rębkowski 2001, 91; Piskorski 2005, 185.

² Rębkowski 2001, 91.

³ Lukas 1973, 184 i 186.

⁴ Rębkowski 2001, 91.

⁵ Rębkowski 2001, 95.

⁶ Lukas 1973, 185-188; Piskorski 2005, 185-186.

⁷ Lubinus 1618.

margrabia) wydawał pozwolenie na budowę. W przypadku miast polskich, śląskich bądź krzyżackich było inaczej. Tam fundatorem był zazwyczaj władca danego obszaru⁸. Większość fortyfikacji murowanych wokół miast pomorskich i brandenburskich reprezentuje tzw. system basztowy złożony z wysokich ścian (murów obronnych) oraz baszt, przystosowany do obrony czołowej (zazwyczaj poziomej), jak i skrzydłowej, w której to obrońcy mogli razić atakujących nie tylko czołowo, ale również wzdłuż muru. Nieliczne, zatokowe odcinki umocnień zapewniały możliwość obrony kleszczowej, tak typowej już dla fortyfikacji nowożytnych. Warto zauważyć, że w kilku przypadkach najstarszymi murowanymi elementami umocnień były bramy miejskie. Przykładowo wzmianka o szczecińskiej bramie Młyńskiej pochodzi już z 1268 r.⁹ Podobnie budowa bram wyprzedziła wzniesienie muru obwodowego w Słupsku¹⁰.

Wraz z wprowadzeniem broni palnej w połowie XIV i w XV w., nastąpiła modernizacja już istniejących umocnień lub budowa nowych. Mury były wówczas podwyższane, często wznoszone od podstaw wyposażano w murowane pomosty obronne. W strategicznych miejscach w miejscu prostszych baszt otwartych budowano wysokie baszty zamknięte¹¹, rozbudowywano bramy do wysokich budowli typu wieżowego lub szczytowego, wzmocnionych od przedpola bramami przednimi połączonymi z obwodem głównym szczytami bramnymi. Jednocześnie aby udrożnić komunikację wybijano dodatkowe przejazdy (furty). Na zewnątrz umocnień wykopywano fosy i sypano dodatkowe wały. Bardzo rzadko wznoszono zewnętrzny pierścień murów miejskich – tego typu obwarowania typowe są dla miast śląskich i polskich (Wrocław, Kraków, Gdańsk). Mury zewnętrzne na omawianym terenie istniały na krótkich odcinkach jedynie w przypadku Szczecina, Stralsundu i Frankfurtu nad Odrą.

Podsumowując: system basztowy na Pomorzu Zachodnim i we wschodniej Brandenburgii występował od samych początków umocnień murowanych, tj. od połowy XIII w. praktycznie aż do końca XVI w. (rozbudowa bram).

OD MIAST WAROWNYCH DO TWIERDZ NOWOŻYTNYCH

Z rozwojem broni palnej związana jest kolejna modernizacja umocnień obronnych. Wprowadzenie artylerii wymusiło budowę nowego typu baszt tj. niskich, obszernych, przysadzistych bastei (ryc. 1). Ich prototypem wydają się półkoliste baszty otwarte wznoszone w XV w., a konkretniej w pierwszej jego połowie. Z lat 1410-1415 pochodzi ciąg murów nad Słupią w Słupsku wyposażonych w murowany pomost obronny oraz kilka baszt półkolistych i cylindrycznych, z których do dziś przetrwały jedynie baszty Czarownic i Więzienna¹². Niewykluczone, że z czasów przynależności Nowej Marchii do Zakonu Krzyżackiego (1402-1454) pochodzą półkoliste baszty w Chojnie¹³. Należy wyraźnie odróżnić je od wcześniejszych, ale bardzo podobnych półkolistych czatowni,

⁸ Widawski 1973, 25-27.

⁹ Piskorski 2005, 185.

¹⁰ Ptaszyńska 1974, 69 i 76.

¹¹ Baszty lupinowe były łatwo dostępne dla obrońców w przypadku alarmu, jednakże to wysokie baszty zamknięte (wieżowe) zapewniały lepszą obronę zarówno skrzydłową, jak i czołową – mogły pełnić m.in. funkcje wież ostatecznej obrony, dawały również możliwość obserwacji oraz ataku wrogich stanowisk na dalekim przedpolu, zob. np. Rymar 2009, 118.

¹² Ptaszyńska 1974, 69-70.

¹³ Kuna 2015b, 53.

przystosowanych wyłącznie do broni neurobalistycznej (kusz), zachowanych do dziś m.in. w obwarowaniach Trzcńska, Recza i Templina (pow. Uckermark).

Samo pojęcie bastei jest bardzo obszerne, obejmuje zarówno niewielkie murowane baszty ze strzelnicami dla hakownic, ziemno-drewniane tarasy ze stanowiskami dla artylerii, tudzież półkoliste murowane przedbramia w typie krakowskiego lub warszawskiego barbakanu. Trzeba pamiętać jednakże, że system bastejowy obejmował nie tylko same basteje, ale również ściany (tj. mury i wały wyposażone w pomosty i stanowiska obronne), wysokie baszty zamknięte (tak charakterystyczne dla systemu basztowego) i cały zestaw pomniejszych elementów obronnych (zatok, grodzi, basztek, prochowni, arsenałów, furt itp.)¹⁴.

Do najstarszych istniejących na terenach obecnej Polski umocnień bastejowych należą: barbakan bramy Starotoruńskiej w Toruniu (1429 r.), tzw. wał Plauena z Malborka wyposażony w zestaw półkolistych bastei (lata 1417-1448)¹⁵ oraz fromborski Oktagon (ok. 1460 r.)¹⁶. Z tego względu jasne staje się współlistnienie czasowe wcześniej wspomnianych umocnień, jak i baszt oraz bastei.

Basteje za Januszem Bogdanowskim ogólnie podzielić można na dwa typy:

1. basteje hakownicze – stosunkowo małe, przystosowane raczej do lżejszej broni palnej (rusznic, hakownic), a nawet kusz, czyli do obrony bliskiego przedpoła oraz samego obwodu obronnego;
2. basteje tarczowe – większe, zapewniające obronę dalekiego przedpoła, przystosowane do ciężkiej broni palnej tj. tarcz i hufnic¹⁷.

Teorię systemu bastejowego wyłożyli m.in. Francesco di Giorgio Martini, Michele Sanmicheli, Hans Schermer i Albrecht Dürer. Ogólnie zauważyć można, że różnorodne typy bastei powstawały we Włoszech i Niemczech przez cały XV w. Do końca XVI w. dominowały one w umocnieniach niemieckich, natomiast twierdze włoskie już w 2. połowie XVI w. umacniane były przede wszystkim bastionami. Na terenach Polski koniec XVI w. to równoległe stosowanie bastei i bastionów, z przewagą tych pierwszych, jednak już w XVII w. dominują bastiony¹⁸. Zapewne z podobną sytuacją można mieć do czynienia na Pomorzu Zachodnim i we wschodniej Brandenburgii.

Sam system bastejowy dzielony jest na trzy układy¹⁹. W układzie kluczowym sama basteja jest często budowlą znacznie większą od typowej baszty, umieszczoną tarczowo od strony najbardziej zagrożonej atakiem. Wyróżnia się tutaj:

1. rondele²⁰ – szczytowe (np. barbakan krakowski – ryc. 2, basteje świdnickie) i bezszczytowe (Oktagon we Fromborku, rondela strzegąca bramy Dolnej na Wawelu);
2. czworoboczne tarasy (często przybramne budowle, np. arsenał miejski w Krakowie, arsenał zamkowy w Tarnowie, przedbramie Krakowskie w Lublinie – ryc. 3);

¹⁴ Bogdanowski 1996, 98-99.

¹⁵ Torbus 2014, 336 i 356.

¹⁶ Bogdanowski 1996, 99.

¹⁷ Bogdanowski 1996, 99.

¹⁸ Bogdanowski 1996, 100-101.

¹⁹ Bogdanowski 1996, 101-105.

²⁰ Rondela – wysunięta przed front basteja półkolista, kolista lub wieloboczna, połączona zazwyczaj szczytami z obwodem obronnym, por. Bogdanowski 1996, 545.

3. anguły (urządzenia angułowe) – dwie basteje z załamana pomiędzy nimi ścianą²¹ (np. w zamku w Sidorowie nad Zbruczem²²);
4. ostrogi – samodzielne budowle niepołączone z obwodem obronnym („niby forty”)²³, niezachowane.

Układ liniowych bastei ziemno-drewnianych umieszczonych w ciągu wału obejmował basteje półkoliste, podkowiaste, czworoboczne i mieszane (z uwagi na materiał basteje tego typu słabo się zachowały). Do ostatniego układu – bastei murowanych – stanowiącego najliczniejszą grupę fortyfikacji zalicza się fronty bastejowe wyposażone w budowle półkoliste (najpowszechniejsze, znane m.in. z Malborka, Gdańska, Poznania, Wrocławia, Tarnowa – ryc. 4 i Krakowa), podkowiaste (zbliżone do rondeli szyjowych np. basteja Hioba we Wrocławiu), czworoboczne (bardziej typowe dla zamków) i wieloboczne (właściwie będące już zapowiedzią umocnień bastionowych). Należy pamiętać, że często zamiast frontów bastejowych stosowano pojedyncze basteje liniowe, wspomagające obronę starszych odcinków umocnień. Bardzo szybko z pierwotnych bastei zaczęły wykształcać się bastiony (najpierw puntone²⁴, później beluardy²⁵, a następnie klasyczne bastiony włoskie i staroholenderskie). Sama basteja nie zanika, a przekształca się w kaponierę, niewielką budowlę przystosowaną do obrony wnętrza fosy, typową dla systemu poligonalnego, jak i dla XIX-wiecznych systemów fortowych²⁶.

Mirosław Przyłęcki w swojej monografii umocnień obronnych na Śląsku wydziela dwie fazy modernizacji obwarowań w XV i XVI w., jednakże ściśle z siebie wynikające. Pierwsza faza (piętnastowieczna) związana jest przede wszystkim z rozwojem broni palnej. Duże znaczenie miały tutaj również wojny husyckie z lat 1426-1438. Na tym etapie większego znaczenia nabierają umocnienia obronne przedpola tj. mury zewnętrzne, wały, fosy, przedbramia. Druga faza (od końca XV w.) związana jest m.in. ze wzrostem zamożności miast, jak i z zagrożeniem Śląska ze strony armii tureckiej (tzw. trwoga turecka). W tym czasie następuje modernizacja umocnień w systemie bastejowym²⁷.

Do tej pory na Pomorzu Zachodnim i w Nowej Marchii wydzielano dwa wyraźne etapy modernizacji umocnień²⁸. Wiek XV związany był z budową wysokich baszt i rozbudową bram. W XVI w. wznoszono basteje. Należy pamiętać, że obydwie fazy przenikały się, i tak przykładowo podwyższenie bram w Pырzycach do formy wieżowej miało miejsce ok. 1525 r.²⁹. W tym samym czasie, jak wynika z datowania dendrochronologicznego (po 1522 r.), wzniesiona została basteja w pobliżu baszty Jeńców w Stargardzie³⁰. Wydaje się więc bardziej prawdopodobne nie tyle wydzielenie oddzielnych etapów budowy, co równoczesne stosowanie różnych systemów obronnych.

²¹ Por. Bogdanowski 1996, 102.

²² Obwód tarnopolski, Ukraina.

²³ Por. Bogdanowski 1996, 102, 538.

²⁴ Puntone – element obronny pośredni między basztą artyleryjską a bastionem, wysunięty ostrym kątem w przedpole, na rzucie pięcioboku, o znacznej wysokości, por. Bogdanowski 1996, 543.

²⁵ Beluard (beluarda) – taras zbliżony formą do niskiej bastei, por. Bogdanowski 1996, 107.

²⁶ Bogdanowski 1996, 105.

²⁷ Przyłęcki 1998, 51-61.

²⁸ Lukas 1975, 31.

²⁹ Gaedke 1930, 59.

³⁰ Sil 2014, 106-107.

UMOCNIENIA BASTEJOWE WOKÓŁ INNYCH DZIEŁ OBRONNYCH

Podobnie jak w przypadku miast warownych, umocnienia bastejowe wznoszone były wokół mniejszych dzieł obronnych tj. zamków i klasztorów obronnych. Na Pomorzu Zachodnim i we wschodniej Brandenburgii najczęściej budowano zewnętrzny obwód obronny wzmocniony bastejami (np. wokół zamków w Nowogardzie, Bytowie czy Łagowie; być może murem wyposażonym w basteje otoczono również dwór myśliwski w Podlesiu w gminie Stargard). Rzadziej bastejami umacniano wjazdy do zamku (rondela bramna zamku w Szadzku k. Dobrzan).

BASTEJE NA POMORZU ZACHODNIM I WE WSCHODNIEJ BRANDENBURGII

Z uwagi na niewielką liczbę zachowanych obiektów, w skatalogowaniu istniejących umocnień bastejowych na omawianym obszarze główną pomocą mogą służyć źródła kartograficzne i ikonograficzne z XVII i XVIII w., szczególnie widoki miast według Eilharda Lubinusa, Matthäusa Meriana i Daniela Petzolda³¹. Poniższy wykaz jest jedynie próbą uchwycenia zróżnicowania elementów obronnych występujących na terenie Księstwa Pomorskiego i Marchii Brandenburskiej (ryc. 5). Oprócz murów miejskich pod uwagę wzięto także umocnienia zamków i dworów. Lista zawiera także kilka miejscowości przygranicznych. Pominęto natomiast obiekty w Barth k. Stralsundu i Gryficach, których przynależność do umocnień bastejowych jest zdaniem autora wykluczona³².

Anklam

Miasto warowne otoczone pierścieniem murów o długości ok. 1940 m z sześcioma bramami, z tego do dziś przetrwało ok. 50% obwodu³³, baszta Prochowa i brama Kamienna. W 1. połowie XVII w. Anklam otoczone zostało wieńcem umocnień bastionowych znanych m.in. z ryciny Meriana.

Brama Kamienna (Steintor) wzmocniona była przedbramiem złożonym z szyi bramnej, wydłużonej bramy środkowej oraz bramy przedniej z dwiema cylindrycznymi basztami lub bastejami z ok. 1570 r. Basteje owe, obudowane lewym bokiem czoła bastionu, pozbawione zwieńczeń, znane są z ryciny Meriana oraz z kilku szwedzkich planów z połowy XVII w.³⁴. Umocnienia przedbramia rozebrano w 1759 r.³⁵

Brama Słupska (Stolper Tor) również posiadała bramę przednią, na rycinie Meriana wyraźnie przedstawioną w formie bramy kalenicowej³⁶, na jednym ze szwedzkich planów z XVII w. w formie dwóch baszt (bastei?), na kolejnym jako rondela (?)³⁷.

³¹ Lubinus 1618; Zeiller 1652; Petzold 1715.

³² Brama Św. Ducha w Barth wyposażona była w bramę przednią wzmocnioną dwiema basztami (raczej nie bastejami), por. Zeiller 1652. Natomiast brama Reska w Gryficach według Ewy Lukas wzmocniona była przedbramiem złożonym z dwóch cylindrycznych baszt (bastei?). Autorka powołuje się w swojej tezie na widok Gryfic z mapy Lubinusa, por. Lukas 1975, 67. Na tym przekazie jednak przed ową bramą widoczna jest jedynie brama kalenicowa z dwoma odcinkami muru (zewnątrznej szyi bramnej?), zob. Lubinus 1618.

³³ Tu, jak i dalej, obliczenia własne na podstawie ortofotomap.

³⁴ Krigsarkivet Stockholm – sygn. 2S:004:003 i 2S:004:007a.

³⁵ Steintor.

³⁶ Brama kalenicowa – typ bramy obronnej o kalenicy dachu umieszczonej równolegle do linii muru obronnego, a prostopadłe do osi przejazdu. Budowle tego typu wznoszono zazwyczaj na planie wydłużonego prostokąta o znacznej szerokości i niewielkiej długości przejazdu, np. przedbramia bram miejskich w Stralsundzie lub tzw. bramy wodne w Gdańsku.

³⁷ Zeiller 1652; Krigsarkivet Stockholm – sygn. 2S:004:003 i 2S:004:007a.

Bytów

Miasto nie posiadało murowanych umocnień obronnych, a jedynie dwie bramy.

Zamek książęcy (pierwotnie krzyżacki) po 1516 r. otoczony został obwałowaniami ziemnymi z czterema narożnymi ziemnymi bastejami. Umocnienia nie są widoczne na winiecie z mapy Lubinusa z 1618 r., jednakże przedstawione zostały na rysunku z 1658 r.³⁸ (ryc. 6).

Chojna

Miasto warowne otoczone wieńcem murów obronnych o obwodzie ok. 1955 m z trzema bramami, z tego do dziś przetrwało ok. 75% długości muru, dwie bramy oraz liczne baszty łupinowe i zamknięte. W XV w. oraz w 1. ćwierci XVI w. rozbudowane zostały zespoły bramne.

Brama Świecka (Schwedter Tor) uzyskała przedbramie złożone z dwóch szyj bramnych, dwubasztowej bramy środkowej (o formie zbliżonej do stargardzkiej bramy Młyńskiej) oraz bramy przedniej wzmocnionej dwiema lub trzema przysadzistymi bastejami z początku XVI w., rozebranymi w 1718 r.³⁹ Basteje znane są m.in. z rycin Meriana i Petzolda⁴⁰ (ryc. 7).

Brama Barnkowska (Bernikower Tor) miała prostsze przedbramie, na które składały się dwie szyje bramne, kalenicowa brama środkowa i brama przednia w formie obszernej rondeli znanej z ryciny Meriana⁴¹. Co ciekawe, na rycinie Petzolda zamiast pojedynczej rondeli przedstawiono dwie słabo widoczne półkoliste basteje.

W południowo-wschodnim ciągu murów przetrwała do dziś półkolista baszta łupinowa (ryc. 8), pozbawiona otworów strzelniczych, wzniesiona wraz z przyległym krótkim odcinkiem murów zapewne około poł. XV w. Lico muru tej budowli zdobione jest rombowymi wzorami z glazurowanej cegły⁴². Na rycinie Petzolda baszta posiada dwie wyższe kondygnacje obronne wyposażone w szczelinowe strzelnice. Brak zamknięcia baszty od strony miejskiej i jej niewielka wysokość wskazują, iż obiekt można uznać wręcz za protobasteję, z uwagi zaś na przynależność Chojny do Zakonu Krzyżackiego w 1. połowie XV w. założyć można, że baszta była wzorowana na pierwotnych umocnieniach bastejowych znanych z Malborka.

Nieco podobna baszta łupinowa istnieje w północno-zachodnim ciągu murów, w pobliżu ul. Szkolnej. Słaby stopień zachowania wyklucza jednak dalszą analizę. Również w ciągu północnym, w pobliżu ul. Browarnej, jeszcze w latach 60. XX w. istniała jeszcze półkolista baszta łupinowa.

Choszczno

Miasto warowne otoczone pierścieniem umocnień murowanych o długości ok. 1890 m z trzema bramami, z tego zachowało się ok. 45% obwodu i kilkanaście baszt łupinowych i pełnych.

Brama Kamienna (Steintor) wzmocniona była przedbramiem złożonym z szyi bramnej i bramy przedniej z jedną lub dwiema cylindrycznymi basztami z przelomu XV i XVI w.⁴³ Zachowana do dziś baszta zwana barbakanem (ryc. 9) ma formę

³⁸ Lemcke 1911, 162, Fig. 16 i 17; por. Lubinus 1618.

³⁹ Kuna 2014, 69-72.

⁴⁰ Zeiller 1652; Petzold 1715.

⁴¹ Zeiller 1652; por. Graliński 2011, 80-81.

⁴² Kuna 2015b, 52-53. Na temat glazurowanych i zeszkliwionych cegieł (zendrówek) zob. Torbus 2014, 373-377.

⁴³ Kalita-Skwirzyńska 2007a.

obszernego, przysadzistego cylindra o trzech kondygnacjach (najniższa pełniąca funkcję piwnicy). Lico budowli zdobione jest wzorem z glazurowanej cegły. Obydwie nadziemne kondygnacje wyposażone zostały w szczelinowe otwory strzelnicze. Forma, niewielka wysokość i znaczny obwód mogą wskazywać na to, iż mamy tutaj do czynienia z basteją hakowniczą.

W połowie XV lub, co bardziej prawdopodobne, na przełomie XV i XVI w. wzniesione zostały dwie basteje związane bezpośrednio z obwodem głównym. W południowym ciągu murów zachowały się relikty bastei półkolistej. Jeszcze na początku lat 60. XX w. czytelne były na dwóch poziomach szczelinowe otwory strzelnicze w szeroko rozglifionych od wewnątrz niszach⁴⁴. Kolejna basteja, tym razem zamknięta wielobocznie, znajdowała się w północnym ciągu murów, w miejscu wylotu obecnej ul. Kwiatowej. Budowla ta znana jest z rycin Meriana i Petzolda⁴⁵.

Drahim – Stare Drawsko

Zamek joannitów, od 1407 r. będący siedzibą polskiego starostwa grodowego. W 3. ćwierci XVII w. (po 1657 r., a najpewniej po 1668, ale przed 1675 r.), po przejściu zamku przez Brandenburgię, wykonane zostały umocnienia ziemne z czterema bastejami, dodatkowo wzmocnione wałem z czterema narożnymi bastionami, a w narożach muru zamkowego wykonano wówczas drewniane baszty nadwieszane. Fortyfikacje zostały zniszczone po 1758 r.⁴⁶

Frankfurt nad Odrą

Miasto warowne otoczone pierścieniem murów obronnych o długości ok. 2515 m z trzema bramami. W XVII w. miasto otoczono fortyfikacjami bastionowymi. Pozostałości umocnień rozebrane zostały po II wojnie światowej.

Frankfurt na większości obwodu posiadał mur zewnętrzny wyposażony w liczne obszerne murowane rondele. Ponadto w wale zewnętrznym umieszczone były basteje na sztychach w formie podobnej do późniejszych kaponier. Fortyfikacje bastejowe Frankfurtu znane są z widoków z XVII w. m.in. z ryciny Meriana⁴⁷.

Gartz nad Odrą

Miasto warowne umocnione pierścieniem murów obronnych o długości ok. 1820 m z czterema bramami, z czego do dziś zachowało się ok. 50% obwodu, brama Szczecińska oraz baszty Prochowa, Bocianie Gniazdo i Błękitny Kapelus. W XVII w. w miejscu starszych obwałowań wzniesiono umocnienia bastionowe.

Zarówno brama Szczecińska (Stettiner Tor), jak i brama Młyńska (Mühlentor) wyposażone były w przedbramia złożone z sztych bramnych oraz bram przednich wzmocnionych bastejami. Przykładowo przed bramą Szczecińską znajdowały się dwie basteje – zachodnia w formie obszernej rondeli oraz nieco mniejsza wschodnia w formie cylindrycznej baszty (plan z 1761 r.)⁴⁸.

⁴⁴ Lukas 1967.

⁴⁵ Zeiller 1652; Petzold 1715.

⁴⁶ Radacki 1976, 126-134, ryc. 82.

⁴⁷ Zeiller 1652.

⁴⁸ Krigsarkivet Stockholm – sygn. 25:083:005.

Greifswald

Miasto warowne otoczone wieńcem murów obronnych o długości ok. 2805 m z siedmioma bramami, z czego do dziś przetrwały odcinki stanowiące ok. 25% pierwotnego obwodu oraz baszta Więzienna. Umocnienia rozbudowane były w manierze nowożytnej w XVII w.

Mury miejskie Greifswaldu w XVI w. wzmocnione zostały zapewne kilkoma półkolistymi bastcjami liniowymi widocznymi na rycinie Meriana⁴⁹. Do dziś zachowały się półkoliste baszty na odcinku północno-zachodnim i południowo-zachodnim⁵⁰. Wydaje się jednak, że pochodzą one z pierwszego etapu budowy murów miejskich. Prawdopodobnie obszerną bastcją mogła być baszta strzegąca furty u wylotu Kuhstraße, chociaż na rysunku z 1615 r. wydaje się być typową basztą zamkniętą⁵¹.

Kołobrzeg

Miasto warowne otoczone murem obronnym o długości ok. 1685 m z czterema bramami, z tego do dziś zachowały się baszty Lontowa i Więzienna. W XVII w. Kołobrzeg otoczono pierścieniem obwarowań bastionowych.

Brama Młyńska (Mühlentor) w XVI w. wzmocniona została grodzą (batardeau) z galerią strzelniczą⁵², przebudowaną w 2. połowie XVII w., służącą do regulowania poziomu wody w fosach. Budowlę rozebrano w 1986 r. Ponadto przedbramie tej bramy wyposażone było w długą szyję z trzema bastcjami, zakończoną półkolistą rondelą⁵³.

Trzy pozostałe bramy zaopatrzone były w dwubastcjowe przedbramia znane m.in. ze szwedzkich planów z XVII w. Jedną z baszt (bastei) przedbramia Mnisiego nazywano basztą Błękitną⁵⁴.

Kostrzyn nad Odrą

Miasto-twierdza nowożytna otoczone w 3. ćwierci XVI w. pierścieniem umocnień bastionowych z trzema bramami, częściowo zachowanym do dziś. Przed wzniesieniem twierdzy bastionowej (po 1535 r.) Kostrzyn umocniony został fortyfikacjami ziemnymi, być może w systemie bastcjowym, które jednakże nie oparły się powodziom⁵⁵.

Koszalin

Miasto warowne umocnione pierścieniem murów obronnych o długości ok. 1570 m, z tego do dziś przetrwało ok. 20% z kilkoma basztami łupinowymi.

Brama Wysoka (Hohes Tor) na początku XVI w. umocniona została przedbramiami złożonym z szyi bramnej i bramy przedniej z dwiema niewysokimi bastcjami przykrytymi wspólnym dachem. Obiekt rozebrany został w 1867 r.⁵⁶

⁴⁹ Zeiller 1652.

⁵⁰ Brandt, Lutze 2010, 21, Abb. 3 i 4.

⁵¹ Greifswald 1615.

⁵² Pilch, Kowalski 2012, 92.

⁵³ Krigsarkivet Stockholm – sygn. 25:135:001, 25:135:004, 25:135:005, 25:135:006, 25:135:007, 25:135:008, 25:135:009, 25:135:010 i 25:135:011.

⁵⁴ Böttger 1889, 17.

⁵⁵ Pilch, Kowalski 2012, 283.

⁵⁶ Ptaszyńska 1974, 60-62; por. Böttger 1889, 63.

Krosno Odrzańskie

Miasto warowne otoczone wieńcem murów obronnych o obwodzie ok. 1380 m, z tego do dziś przetrwało ok. 8%. Umocnienia zmodernizowane zostały w systemie bastionowym podczas wojny trzydziestoletniej.

Bramy Głogowska (Glogauer Tor) i Kamienna (Steintor) zaopatrzone były w przedbramia złożone z szyi bramnej oraz bramy przedniej umocnionej obszerną basteją⁵⁷.

Łagów

Zamek joannitów zbudowany po 1350 r. w formie budowli typowej dla tego zakonu⁵⁸. Teren zamku otoczony został ponadto dwoma pierścieniami murów obronnych. Mur wewnętrzny pochodzący z XV i XVI w. wzniesiony został z cegły i kamienia. Wyposażono go w machikuly⁵⁹ od strony południowej, bramę od wschodu, basteje na pozostałych odcinkach (zachowana częściowo zachodnia). Drugim murem w 2. połowie XIV lub w XV w. częściowo otoczono przedzamcze o charakterze niewielkiego miasteczka. Na teren osiedla prowadziły dwie zachowane do dziś bramy – Marchijska i Polska. W zachodnim ciągu tego muru zachowały się pozostałości szesnastowiecznej bastei⁶⁰.

Mieszkowice

Miasto warowne otoczone murami obronnymi o długości ok. 1620 m z dwiema bramami, z tego zachowało się obecnie 93% obwodu z licznymi basztami m.in. półotwartą basztą Prochową.

Południowy, zachodni i północno-zachodni ciąg murów wyposażony jest w półkoliste baszty łupinowe. Nie są to jednak basteje, a typowe czatownie pochodzące z pierwszej fazy fortyfikowania miasta.

Brama Boleszkowicka (Fürstenfelder Tor) wyposażona była w przedbramie złożone z szyi bramnej oraz bramy przedniej z półkolistą basteją. Prawdopodobnie brama Moryńska (Mohriner Tor) umocniona była dwubastejowym przedbramiem⁶¹.

Myślibórz

Miasto warowne umocnione pierścieniem murów o długości ok. 1910 m z trzema bramami, z tego zachowało się ok. 25% obwodu, baszta Prochowa oraz bramy Pyrzycka i Nowogródzka.

Brama Młyńska (Mühlentor) w końcu XV lub w XVI w. umocniona została przedbramiem złożonym z bramy przedniej oskrzydłonej dwiema basztami (bastejami?) (ryc. 10). Baszty zwieńczone były krenelażami i stożkami widocznymi na rycinach Meriana i Petzolda⁶².

⁵⁷ Crossen 1921, 37, Abb. 32.

⁵⁸ Kasztel na rzucie zbliżonym do kwadratu o horyzontalnie zamkniętej linii murów, z bramą wjazdową w jednym z boków i wspomagającą ją dwustopniową wieżą w narożniku (w formie graniastosłupa z cylindryczną nadbudową); wzorcowymi zamkami joannickimi na omawianym obszarze są warownie w Łagowie, Swobnicy (gm. Banie) i Pęzinie (gm. Stargard), zob. Radacki 1976, 134-153 i 299-303. Wieżę o zbliżonej formie charakteryzują się również zamki w Świdwinie i Kole (woj. wielkopolskie), zob. Radacki 1976, 62 i 303.

⁵⁹ Machikuly – urządzenie obronne w postaci otworów umożliwiających bezpośrednio obronę pionową podstawy ściany. Owe otwory umieszczone były pomiędzy wspornikami murowanego przedpiersia nadwieszzonego na murze, por. Bogdanowski 1996, 531-532.

⁶⁰ Kubach 1960, 113-120; Pilch, Kowalski 2012, 296-298.

⁶¹ Kuna 2015b, 44-45.

⁶² Zeiller 1652; Petzold 1715.

Neubrandenburg

Miasto warowne otoczone pierścieniem murów obronnych o długości ok. 2300 m z czterema bramami, z czego do dziś zachowało się ok. 94% obwodu, liczne baszty, wszystkie bramy z trzema przedbramiami.

Brama Frydlandzka (Friedländer Tor) wyposażona jest w przedbramie złożone pierwotnie z trzech sztyk bramnych, prostej bramy środkowej, kalenicowej bramy przedniej oraz bramy zewnętrznej z basteją i cylindryczną basztą. Z tego dziś podziwiać można dwie sztyki bramne, bramę przednią i obszerną basteję. Ta ostatnia budowla, wzniesiona na rzucie półkola, zaopatrzona jest w otwory strzelnicze umieszczone w rozszerzających się wnękach⁶³ (ryc. 11).

Nowogard

Miasto warowne otoczone murami obronnymi o długości ok. 1270 m z dwiema bramami. Do dziś zachowało się ok. 30% pierwotnego obwodu.

Na zewnątrz miasta znajduje się znacznie przebudowany zamek rycerski, po raz pierwszy wymieniony w 1268 r. W latach 60. XVI w. zamek otrzymał zewnętrzne umocnienia ziemne z trzema kolistymi murowanymi bastejami w narożach, obecnie niezachowanymi⁶⁴ (ryc. 12).

Ośno Lubuskie

Miasto warowne ufortyfikowane murami obronnymi o długości ok. 1360 m z dwiema bramami, z tego przetrwało ok. 93% obwodu oraz liczne baszty.

Na przełomie XV i XVI w. w południowym ciągu murów wzniesiono trzy półkoliste basteje, rozebrane w XIX w.⁶⁵

Pasewalk

Miasto warowne otoczone wieńcem murów obronnych o długości ok. 2440 m z czterema bramami, z tego do chwili obecnej przetrwały bramy Młyńska i Przęsławska oraz liczne baszty.

Wszystkie bramy miejskie, jak wynika ze szwedzkiego planu z 1658 r., wyposażone były w przedbramia z pojedynczymi murowanymi bastejami⁶⁶ (ryc. 13).

Podlesie – Sowno (gm. Stargard)

Dwór myśliwski wzniesiony na przełomie 70. i 80. lat XVI w. przez księcia Jana Fryderyka. Rezydencja otoczona była murem z narożnymi cylindrycznymi basztami (bastejami?)⁶⁷.

Pyrzyce

Miasto warowne otoczone pierścieniem murów obronnych o obwodzie ok. 1985 m z dwiema bramami, do dziś zachowało się ok. 92% długości muru, brama Bańska, ruiny bramy Szczecińskiej, liczne baszty łupinowe i pełne.

Brama Szczecińska (Stettiner Tor) umocniona została przedbramiem złożonym z dwóch sztyk bramnych, kalenicowej bramy środkowej oraz bramy przedniej

⁶³ Krüger 1929, 89-94.

⁶⁴ Pilch, Kowalski 2012, 129; por. Radacki 1976, 161, ryc. 123.

⁶⁵ Goecke 1913, 26-30.

⁶⁶ Krigsarkivet Stockholm – sygn. 25:199:003.

⁶⁷ Lemcke 1910, 189-190; tamże określenia „Rondel“ i „Erkerrondel“ – narożna rondela.

zaopatrzonej w dwie baszty (najpewniej basteje), zwieńczone krenelazami i stożkami⁶⁸. Z uwagi na reprezentacyjny charakter budowli przedbramie znalazło się w herbie miasta i stąd zwane było bramą Herbową (Wappentor). Obie basteje rozebrano w 1854 r.⁶⁹

Podobny zespół strzegł bramy Bańskiej (Bahner Tor), z tym że jedna z baszt uległa zniszczeniu jeszcze przed 1723 rokiem⁷⁰.

We wschodnim ciągu murów zachowała się półkolista baszta Śpiącej Królowy (Dornröschenturm) z połowy XV w. Obiekt, w formie wyraźnie zbliżony do bastei, wyposażony jest w strzelnice przystosowane do broni palnej⁷¹.

Recz

Miasto warowne otoczone murami obronnymi o długości ok. 1450 m z dwiema bramami, z czego do dziś zachowało się ok. 71%, brama Młyńska, baszta bramy Drawieńskiej i liczne baszty łupinowe, w tym półkoliste.

Przedbramie bramy Młyńskiej (Mühlentor) zakończone było kalenicową bramą przednią umocnioną półkolistą rondelą znaną z ryciny Meriana⁷².

Słupsk

Miasto warowne otoczone murowanymi umocnieniami o długości ok. 1610 m z czterema bramami, do dziś zachowało się ok. 32% długości muru, bramy Młyńska i Nowa, baszty Czarownic i Więzienna oraz liczne czatownie.

Mur nad Słupią, wyposażony w murowany pomost obronny i być może otwory strzelnicze, wzniesiony został w latach 1410-1415⁷³. Widok z mapy Lubinusa na tym odcinku przedstawia serię półkolistych lub cylindrycznych baszt, z których jedną jest obecnie zachowana baszta Czarownic (Hexenturm). Inna budowla flankowała przejazd nazywany bramą Kowalską (Schmiedetor). Również baszta Więzienna (Fangenturm), kończąca ten ciąg muru od strony północnej, zachowała się do chwili obecnej. Baszty te miały formę zbliżoną do bastei, jednak wydaje się, że nie były przystosowane do ciężkiej broni palnej.

W połowie XV w. przed bramą Holsztyńską (Holstentor), jako dodatkowe zabezpieczenie przedbramia, wzniesiono basztę Owsianą (Haferturm), znaną również jako Korcowa (Scheffelturm)⁷⁴. Prawdopodobnie budowla ta była typową basteją przedbramną.

Stargard

Miasto warowne otoczone pierścieniem murów obronnych o długości ok. 2260 m z czterema bramami, do dziś zachowało się ok. 50% obwodu, bramy Pyrzycka, Wałowa i Młyńska, przedbramie Świętojańskie oraz liczne baszty i basteje.

Brama Pyrzycka (Pyritzer Tor) wyposażona była w przedbramie złożone z dwóch sztych bramnych, bramy środkowej, kalenicowej bramy przedniej z półkolistą basteją oraz murowanej rondeli wzmocnionej częstokołem. Basteja przylegająca do południowej

⁶⁸ Zeiller 1652.

⁶⁹ Kuna 2014, 72-74.

⁷⁰ Gaedke 1930, 91.

⁷¹ Rymar, 2009, 67.

⁷² Zeiller 1652; Kalita-Skwirzyńska 2007b.

⁷³ Ptaszyńska 1974, 69.

⁷⁴ Laudan 1933.

części elewacji polnej bramy przedniej wzniesiona została zapewne w 2. połowie XV lub na początku XVI w. Budowla znana jest m.in. z widoków z XVII i z końca XVIII w.⁷⁵ Zewnętrzna rondela miała formę tarasu ograniczonego murem⁷⁶.

Brama Wałowa (Walltor) umocniona została przedbramiem złożonym z szyi bramnej, bramy przedniej oraz obszernej zewnętrznej rondeli (barbakanu). Rondelę zbudowano prawdopodobnie dopiero po 1590 r., chociaż nie można wykluczyć, biorąc pod uwagę nowe datowanie bastei przy baszcie Jeńców, początków XVI w. Budowla założona została na rzucie nieregularnego półkola, w którego północno-wschodniej części znajdowała się dwukondygnacyjna brama zewnętrzna mieszcząca arkadowy przejazd⁷⁷. Po obwodzie rondeli biegł murowany pomost obronny ze strzelnicami, od wewnątrz zamknięty ścianą o konstrukcji ryglowej. Obiekt znany z ikonografii⁷⁸ rozebrano w końcu XVIII w. (ryc. 14).

Do dziś w linii średniowiecznego muru miejskiego zachowały się trzy murowane basteje hakownicze ściśle związane z szesnastowieczną przebudową umocnień. W kilku miejscach starszy mur kurtynowy zastąpiony został ścianą wyposażoną w murowany pomost obronny wsparty na arkadach z dwiema kondygnacjami strzelnic przystosowanych do ręcznej broni palnej. Mur tego typu zachował się przy baszcie Jeńców, bramie Wałowej, baszcie Białogłównce oraz przy ul. Spichrzowej⁷⁹.

Przy ul. Sukienniczej znajduje się basteja przy baszcie Tkaczy wzniesiona na początku XVI w., zapewne w miejscu starszej baszty łupinowej, przebudowana w 2. połowie XVIII w., w 1803 r. i po 1865 r.⁸⁰ Obecnie obiekt mieści sale wystawowe Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie. Budowla miała pierwotnie formę znacznie wysuniętego w przedpole otwartego występu muru na rzucie niepełnego okręgu. Wnętrze podzielone było na trzy poziomy wyposażone w strzelnice kluczowe (czwarty poziom stanowił prawdopodobnie otwarty taras do ustawiania działa). Podczas XIX-wiecznej przebudowy dobudowano klatkę schodową, a cały obiekt podwyższono o część wieloboczną nakrytą ostrosłupowym dachem.

Kolejna basteja, zachowana przy ul. Strażniczej, obecnie ma formę trzykondygnacyjnego, otwartego od strony miasta występu muru na rzucie prostokąta z częścią półkolistą⁸¹. Wewnątrz wtórnie wykuto prostokątne pomieszczenie (ryc. 15).

Podobną formę posiada basteja przy baszcie Jeńców, do tej pory wiązana z połową XVI w. Z uwagi na podmokły teren fundamenty obiektu posadowiono na ruszcie złożonym z poziomych belek wspartym na palach drewnianych. Badania dendrochronologiczne prawie jednoznacznie określiły datę ścięcia drzew na lata 1521-1522⁸².

W pobliżu baszty Jeńców zachował się również przylegający do arkadowego muru obronnego areszt miejski. Niewykluczone, iż obiekt dostawiono do muru w późniejszym czasie⁸³.

⁷⁵ Krigsarkivet Stockholm – sygn. 25:257:001; Dawny Stargard 2000, 136, ryc. 115.

⁷⁶ Biranowska-Kurtz 2010, 64-65; por. Krigsarkivet Stockholm – sygn. 25:257:001.

⁷⁷ Por. Biranowska-Kurtz 2010, 64-65.

⁷⁸ Krigsarkivet Stockholm – sygn. 25:257:001; Lubinus 1618; Dawny Stargard 2000, 40, ryc. 19 i 20.

⁷⁹ Sil 2014, 107-113; pełen wykaz odcinków muru arkadowego s. 108-109; mur przy tzw. baszcie Rzeźniczej wiąże się raczej z budową tego odcinka w XIV lub XV w. (por. rozebrany mur przy ul. Włosienniczej).

⁸⁰ Stampa 1976, 191-192; por. Jurkiewicz 2009, 12-13 i 29-30.

⁸¹ Sil 2014, 110-111.

⁸² Sil 2014, 106-107 i 111.

⁸³ Sil 2014, 112.

Oprócz zachowanych obiektów ciąg murów wyposażony mógł być w co najmniej jeszcze jedną basteję⁸⁴. Na podstawie analizy planów z XVII i XVIII w.⁸⁵ wydaje się wysoce prawdopodobne istnienie bastei przy arsenale (obecnie przemurowany odcinek muru), jak również kolejnej przy ul. Strażniczej, następnej przy ul. Basztowej i jeszcze jednej przy ul. Spichrzowej. Ten ostatni obiekt zdecydowanie różnił się kształtem od wcześniejszych. Mniej więcej w połowie odcinka pomiędzy basztą Białogłówką a bramą Młyńską wzniesiona została budowla na rzucie pięcioboku, przypominająca zapewne analogiczną basteję w Choszcznie. W XIX w. prawdopodobnie na jej fundamentach zbudowano budynek gospodarczy znany ze zdjęć lotniczych z 1931 r.⁸⁶ Według Ewy Smulikowskiej relikty tej budowli istniały jeszcze w latach 50. XX w.⁸⁷

Niezależnie od umocnień bastejowych w ciągu murów miejskich Stargard uzyskał szereg ziemnych rondeli w linii zewnętrznych obwałowań⁸⁸. Największa rondela zachowała się w pobliżu kościoła św. Jana Chrzciciela. Według Heinricha Berghausa usypana została w 1627 r. przez wojska cesarskie⁸⁹, wydaje się jednak możliwe, iż powstała już na przełomie XV i XVI w. jako basteja wspierająca obronę przedbramia Świętojańskiego. Kolejna, mniejsza rondela wspomagała obronę bramy Młyńskiej. Do dziś przetrwała także rondela przy baszcie Białogłowce. Ostatnia konstrukcja tego typu, znajdująca się przy arsenale, strzegła wpustu jednego z ramion rzecznych na teren miasta⁹⁰. Jak wynika z rysunku przedstawiającego stan umocnień z czasów wojny trzydziestoletniej⁹¹, miała ona formę murowanego półkolistego tarasu wspartego stanowiskiem obronnym chronionym częstokolem.

Stralsund

Miasto warowne otoczone pierścieniem murów obronnych o długości ok. 2800 m z dziesięcioma bramami, z tego do dziś zachowało się ok. 53% obwodu, dwie bramy i kilka baszt. W XVII w. umocnienia przekształcono w systemie bastionowym.

Brama Kniepów (Knieper Tor) wzmocniona była rozbudowanym przedbramiem złożonym m.in. z dwubasztowej bramy środkowej i wspierającej jej obszernej rondeli z nadszańcem. Obiekt znany jest z ryciny Meriana oraz z kilku planów⁹² (ryc. 16).

Również w dwubasztowe przedbramie wyposażona była brama Rzeźnicza (Kütertor). W tym przypadku z uwagi na formę należy wykluczyć, że owe baszty były bastejami.

Nieco bardziej złożony układ strzegł portu i bramy Św. Ducha (Hl. Geist Tor). Tutaj w linii muru miejskiego znajdowała się półkolista basteja połączona grodzą z wysoką wieżą na jednym z późniejszych bastionów.

Szadzko (gm. Dobrzany)

Zamek Steglitzów wzniesiony być może w 1. połowie XIV w. Przed 1553 r. bramę

⁸⁴ Sil 2014, 110 i 112.

⁸⁵ Plany publikowane w: Biranowska-Kurtz 2010, 62, ryc. 2; 69, ryc. 4; 72, ryc. 6; 73, ryc. 7; Sil 2014, 119, ryc. 1; 123, ryc. 9.

⁸⁶ Majewski 2003, 161, ryc. 1.

⁸⁷ Smulikowska, Zagrodzki 1954.

⁸⁸ Kuna 2015a, 71; por. Biranowska-Kurtz 2010, 70-72; Krigsarkivet Stockholm – sygn. 25:257:001.

⁸⁹ Berghaus 1868, 97.

⁹⁰ Sil 2014, 112-113.

⁹¹ Krigsarkivet Stockholm – sygn. 25:257:001.

⁹² Zeiller 1652; Krigsarkivet Stockholm – sygn. 25:262:001a, 25:262:002, 25:262:006, 25:262:061b i 25:262:252.

wjazdową do zamku umocniono potężną murowaną trzykondygnacyjną rondelą widoczną na rycinie z mapy Lubinusa⁹³. Budowla uległa zniszczeniu po wojnie trzydziestoletniej⁹⁴.

Szczecin

Miasto warowne wzmocnione pierścieniem murów obronnych o długości ok. 2590 m z jedenastoma bramami, z czego do dziś przetrwały niewielkie fragmenty oraz baszta Siedmiu Płaszczy. Od końca XVI w. stolicę Pomorza przebudowywano na nowoczesną twierdzę zrazu w systemie bastionowym, następnie poligonalnym⁹⁵.

Brama Panieńska (Frauentor) umocniona była przedbramiem złożonym z szyi bramnej i bramy przedniej z dwiema wysokimi basztami wzniesionymi zapewne przed 1462 r. Jednak owe baszty raczej nie były bastejami.

Brama Młyńska (Mühlentor) wyposażona była w przedbramie składające się z szyi bramnej i bramy przedniej z lat 1421-1425⁹⁶, rozbudowanej o basteję (ziemną?) w 1472⁹⁷ i na jej podbudowie obszerną murowaną rondelę (barbakan) w 1563 r.⁹⁸ (ryc. 17). Budowlę rozebrano po 1721 r. W 1934 r. podczas budowy gmachu przy obecnym pl. Żołnierza Polskiego odkryto fundamenty rondeli⁹⁹.

Brama Św. Ducha (Heiligegeisttor) wzmocniona była przedbramiem złożonym z szyi bramnej oraz bramy przedniej z połowy XV w., rozbudowanej o rondelę (barbakan) w 1467 r.¹⁰⁰ Basteję rozebrano w 1724 r.

W 1577 r. podczas budowy nowego kościoła zamkowego zniszczeniu uległa pobliska baszta łupinowa i odcinek muru. Doszło do sporu księcia z radą miasta. Powiększony został wówczas teren zamku, jednocześnie przesunięto mur miejski w stronę przedpoła. Dodatkowo wzniesiona została nowa baszta łupinowa w formie prostokątnego tarasu dla dział (bastei)¹⁰¹.

Również zewnętrzne obwałowania wyposażone były w elementy systemu bastejowego. W północno-zachodnim narożu umocnień znajdowała się ziemna rondela (nazywana Dass hohe Rondel, Hohe Ründel) na rzucie obszernego koła lub pięcioboku znana m.in. z ryciny Brauna i Hogenberga z 1588 r.¹⁰², po 1630 r. przebudowana według zaleceń szkoły staroholenderskiej na bastion nr V Kawalier¹⁰³. Nieco mniejszy obiekt w formie prostokątnego murowanego tarasu istniał w zewnętrznej fosie w pobliżu bramy Passawskiej. Budowla uległa zniszczeniu po przekształceniu fortyfikacji w systemie bastionowym.

Trzebiatów

Miasto warowne otoczone murami obronnymi o długości ok. 1675 m z czterema bramami, z tego zachowało się ok. 55% murów, cylindryczna baszta Kaszana i liczne baszty łupinowe.

⁹³ Lubinus 1618.

⁹⁴ Radacki 1976, 202-205; Majewski 2010, 263-264.

⁹⁵ Kozłowska 2016, 85-87.

⁹⁶ Kotla 2001, 13.

⁹⁷ Lutsch 1890, 37.

⁹⁸ Kotla 2001, 13.

⁹⁹ Kozłowska 2016, 87.

¹⁰⁰ Lutsch 1890, 37.

¹⁰¹ Łopuch 2002, 184; por. Radacki 1976, 81 i plan Szczecina z 1721 r. publ. m.in. w: Iwańczuk 2007, 7.

¹⁰² Braun, Hogenberg 1588, 41, Alten Stettin.

¹⁰³ Kozłowska 2007, 18; Kozłowska 2016, 85.

W południowo-wschodnim ciągu murów znajdowały się baszty półkoliste znane m.in. z widoku miasta z mapy Lubinusa oraz z planu z początków XVIII w.¹⁰⁴ Niewykluczone, że były to basteje wbudowane w XVI w. w ciąg muru.

Ueckermünde

Miasto warowne otoczone niepełnym ciągiem murów obronnych o długości ok. 1150 m z trzema bramami. Umocnienia miejskie nie przetrwały do chwili obecnej.

W linii muru znajdowały się najpewniej cztery półkoliste basteje. Ponadto kolejna obszerna basteja umacniała przedbramie bramy Anklamskiej (Anklamer Tor). Również wjazd do zamku flankowany był rondelą¹⁰⁵.

W porównaniu z przyległymi regionami tj. przede wszystkim Śląskiem, na terenie Pomorza Zachodniego i wschodniej Brandenburgii przetrwało niewiele pozostałości wczesnonowoczesnych obwarowań. Jak widać z powyższego zestawienia, jedyne w znacznej mierze zachowane umocnienia bastejowe istnieją w Stargardzie. Pozostałości fortyfikacji bastejowych zachowały się również w Chojnie, Choszcznie, Łagowie i Neubrandenburgu. Basteje istniały ponadto w Bytowie, Frankfurcie nad Odrą, Gartz, Kołobrzegu, Koszalinie, Krośnie Odrzańskim, Mieszkowicach, Nowogardzie, Ośnie Lubuskim, Pasewalku, Pyrzycach, Reczu, Starym Drawsku, Stralsundzie, Szadzku, Szczecinie i Ueckermünde, prawdopodobnie też w Anklam, Greifswaldzie, Kostrzynie nad Odrą, Myśliborzu, Podlesiu, Słupsku i Trzebiatowie. Wykluczyć można istnienie elementów systemu bastejowego w Barth i Gryficach.

Zauważono wcześniej, że pojęcie bastei jest bardzo obszerne. Na omawianym terenie zachowały się typowe murowane liniowe basteje hakownicze, np. obiekty przy ul. Sukienniczej i Strażniczej w Stargardzie, czy też pozostałości bastei w południowym ciągu murów Choszczna. W Stargardzie istnieją też wielkie ziemne basteje (rondele) usytuowane w kluczowych miejscach (przy bramach Świętojańskiej i Młyńskiej oraz przy baszcie Białogłównce). Podobne, może nie tak obszerne obiekty umacniały przedpola zamków w Bytowie, Starym Drawsku i Nowogardzie (tutaj murowane). Zewnętrzne linie murowanych umocnień bastejowych istniały we Frankfurcie nad Odrą. Pewne podobieństwa wykazują również umocnienia zamku w Łagowie. Często bramy miejskie wzmacniano przedbramiami wyposażonymi w jedną lub dwie cylindryczne bądź półkoliste basteje, trudne do odróżnienia od typowych baszt. Jedną z takich budowli zachowała się w Choszcznie. Kolejnym przykładem jest basteja w Neubrandenburgu. Same przedbramie mogły mieć formę obszernej rondeli z przejazdem, potocznie nazywanej barbakanem¹⁰⁶. Tego typu basteje istniały w Chojnie (przed bramą Barnkowską), Kołobrzegu (przed bramą Młyńską), Stargardzie (przed bramą Wałową), Szadzku (przed bramą zamku) i Szczecinie (przed bramami Młyńską i Św. Ducha).

Z uwagi na swoją unikatowość na omawianym terenie, umocnienia bastejowe zasługują na ochronę i wyeksponowanie. Chociaż często dość niepozorne, to jednak pod względem przystosowania do broni palnej wyróżniają się spośród innych elementów fortyfikacji, w szczególności murów miejskich.

¹⁰⁴ Kalita-Skwirzyńska 2004, 93; por. Lubinus 1618.

¹⁰⁵ Krigsarkivet Stockholm – sygn. 25:282:001a, 25:282:001b i 25:282:004.

¹⁰⁶ Pojęciem „barbakan” określa się rozbudowane przedbramie, por. Bogdanowski 1996, 510.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Krigsarkivet Stockholm

Utländska stads- och fästningsplaner 1550-1989

- 25:004:003 Plan von Ancklam in Pommern. [1618-1700].
 25:004:007a Anclam. 1659.
 25:083:005 Gartz. [1761].
 25:135:001 Colberga. [1618-1700].
 25:135:004 Plan av Colberg. [1618-1700].
 25:135:005 Colberg. [1618-1700].
 25:135:006 Kolberg. [1618-1700].
 25:135:007 Colbergh. [1618-1700].
 25:135:008 Colberg ao 1652.
 25:135:009 Geometrischer Plan der Stadt Colberg. [1618-1700].
 25:135:010 Colberg. [1618-1700].
 25:135:011 Collbergh. 1687.
 25:199:003 Pasewalk. 1658.
 25:257:001 Stargart. 1692 [1618-1648].
 25:262:001a Stralsund. [1618-1700].
 25:262:002 Stralsundh. 1629.
 25:262:006 Stralsondt. [1618-1700].
 25:262:061b Stralsund. [1702?].
 25:262:252 Stralsund. 1716.
 25:282:001a Ukermünde. [1618-1700].
 25:282:001b Ukermünde. [1618-1700].
 25:282:004 Ukermunde Ao 1692 Copierat [1618-1692].

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Braun G., Hogenberg F. 1588. *Civitates orbis terrarum. Urbium praecipuarum totius mundi. Liber quartus*, wersja elektroniczna rycin <http://historic-cities.huji.ac.il/mapmakers/braun_hogenberg.html>.
 Greifswald 1615. *Gesamtansicht von Greifswald aus der Stralsunder Bilderhandschrift* (w zbiorach Stralsunder Stadtarchiv, kopia elektroniczna <<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Greifswald-1615-StralsunderBilderhandschrift.JPG>>).
 Lubinus E. 1618. *Nova illustrissimi principatus Pomeraniae descriptio cum adjuncta principium genealogia et principium veris et pоторium urbium imaginibus et Nobilium insignibus*.
 Petzold D. 1715 (1913). *Ansichten Märkischer und Pommerscher Städte aus den Jahren 1710-1715. Nach den Originalzeichnungen Daniel Petzolds*. Wyd. H. Meisner. Berlin.
 Zeiller M. 1652. *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*. Frankfurt nad Menem (ryciny Meriana).

LITERATURA

- Berghaus H. 1868. *Landbuch des Herzogtums Pommern: Schilderung der Zustände dieser Lande in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (2) 4. Anklam.
- Biranowska-Kurtz A. 2010. Fortyfikacje Stargardu Szczecińskiego. *Przegląd Zachodniopomorski* 54 (3), 53-79.
- Bogdanowski J. 1996. *Architektura obronna w krajobrazie Polski od Biskupina do Westerplatte*. Warszawa-Kraków.
- Böttger L. 1889. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungs-Bezirks Köslin 1. Die Kreise Köslin und Colberg-Körlin*. Stettin.
- Brandt D., Lutze A. 2010. Stadtbefestigung mit „Fangenturm“. *Greifswalder Beiträge* 4, 20-23.
- Crossen 1921. *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg* 6 (6). Crossen. Berlin.
- Dawny Stargard. 2000. *Dawny Stargard. Miasto i jego mieszkańcy. Katalog wystawy*. Stargard.
- Gaedke E. 1930. *Pyritz, ein Musterbild mittelalterlicher Befestigungskunst. Die Pyritzer Wehrbauten*. Pyritz i. Pom.
- Goecke T. 1913. *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg* 6(3). *Die Kunstdenkmäler des Kreises Weststernberg*. Berlin.
- Graliński G. 2011. Średniowieczne mury obronne Chojny. *Rocznik Chojęński* 3, 71-90.
- Iwańczuk J. [Schulz]. 2007. Najstarsze nazwy ulic i inne nazwy miejscowe dawnego Szczecina. *Sedina.pl magazyn* 2, 4-10.
- Jurkiewicz J.L. 2009. *Miejskie mury obronne w Stargardzie*. Stargard Szczec.
- Kalita-Skwirzyńska K. 2004. Średniowieczne obwarowania miejskie Trzebiatowa. W: J. Kochanowska (red.), *Trzebiatów – spotkania pomorskie*. Szczecin, 89-98.
- Kotla R. 2001. *Bastiony, forty, bunkry... Historia umocnień obronnych Szczecina*. Szczecin.
- Kozłowska I. 2007. Szczecińskie fortyfikacje nowożytne, rola fortyfikacji nowożytnych w kształtowaniu układu przestrzennego miasta Szczecina oraz wpływ analizy historycznej na współczesne działania projektowe i zakres ochrony konserwatorskiej. Szczecin (rozprawa doktorska na Wydziale Architektury Politechniki Gdańskiej; kopia elektroniczna <<http://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=8063>>).
- Kozłowska I. 2016. Relikty fortyfikacji szczecińskich. *Renowacje i zabytki* 59, 84-97.
- Krüger G. 1929. *Kunst- und Geschichts-Denkmäler des Freistaates Mecklenburg-Strelitz* 1 (3). *Die Amtsgerichtsbezirke Friedland (2. Hälfte), Stargard und Neubrandenburg*. Neubrandenburg.
- Kubach H.E. 1960. *Die Kunstdenkmäler des Kreises Oststernberg*. Stuttgart.
- Kuna M. 2014. Brama Świecka w Chojnie jako przykład nietypowej bramy wieżowej. *Rocznik Chojęński* 6, 67-85.
- Kuna M. 2015a. Mury obronne Stargardu. *Renowacje i zabytki* 54, 64-73.
- Kuna M. 2015b. Średniowieczne mury miejskie w powiecie gryfińskim na tle sieci miast warownych Pomorza Zachodniego i dawnej wschodniej Brandenburgii. *Rocznik Chojęński* 7, 37-76.
- Laudan O. 1933. *Ortsbezeichnungen und Flurnamen im Stadtkreis Stolp-in-Pommern. Stolp in Pommern*.

- Lemcke H. 1910. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin 9. Der Kreis Naugard*. Stettin.
- Lemcke H. 1911. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin 9 (2). Die Kreise Bütow und Lauenburg*. Stettin.
- Lukas E. 1967. *Województwo Szczecińskie, Mury obronne – dokumentacja historyczno-architektoniczna*. Szczecin (dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Szczecinie).
- Lukas E. 1973. *Miejskie budownictwo obronne w Księstwie Zachodnio-Pomorskim*. W: Z. Świechowski (red.), *Sztuka Pomorza Zachodniego*. Warszawa, 181-224.
- Lukas E. 1975. *Średniowieczne mury miejskie na Pomorzu Zachodnim*. Poznań.
- Lutsch H. 1890. *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns von der Peene bis zur Rega*. Berlin.
- Łopuch W. 2002. *Sztuka na Pomorzu*. Szczecin.
- Majewski M. 2003. Kamienica mieszczańska w Stargardzie XV-XVIII wieku. Przyczynek do jej architektury i wystroju. *Stargardia* 3, 147-175.
- Majewski M. (red.). 2010. *Katalog zabytków Powiatu Stargardzkiego 2*. Stargard.
- Piskorski J.M. 2005. *Miasta Księstwa Szczecińskiego do połowy XIV w.* Poznań-Szczecin.
- Przyłęcki M. 1998. *Budowle i zespoły obronne na Śląsku. Geneza, modernizacja i ewolucja do XVII wieku*. Warszawa.
- Ptaszyńska D.A. 1974. *Miejskie mury obronne w województwie koszalińskim*. Koszalin.
- Radacki Z. 1976. *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*. Warszawa.
- Rębkowski M. 2001. *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*. Kołobrzeg.
- Rymar E. 2009. *Pyrzyce i okolice poprzez wieki*. Pyrzyce.
- Sil B. 2014. Wczesnonowożytna modernizacja południowych i wschodnich odcinków umocnień miejskich Stargardu w świetle zachowanych elementów obwarowań. *Stargardia* 9, 101-126.
- Smulikowska E., Zagrodzki T. 1954. *Stargard. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*. Warszawa (dokumentacja historyczno-architektoniczna w zbiorach archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Szczecinie).
- Stampa J. 1976. *Stargard in Pommern. Stadt der Tore und Türme. Die Wehrbauten*. Elmshorn.
- Torbus T. 2014. *Zamki konwentualne Państwa krzyżackiego w Prusach*. Gdańsk.
- Widawski J. 1973. *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*. Warszawa.

STRONY INTERNETOWE

- Kalita-Skwirzyńska K. 2007a. *Choszczno – obwarowania miejskie* (nr rej. 245/79) [dostęp: 13 maja 2008 r.], <<http://www.wkz.szczecin.pl/spis/karty/Choszczno/245.htm>>.
- Kalita-Skwirzyńska K. 2007b. *Recz – obwarowania miejskie* (nr rej. 290/79) [dostęp: 13 maja 2008 r.], <<http://www.wkz.szczecin.pl/spis/karty/Recz/>>.
- Steintor. *Das Steintor* [dostęp: 31 maja 2016 r.], <<http://www.museum-im-steintor.de/steintor.html>>.

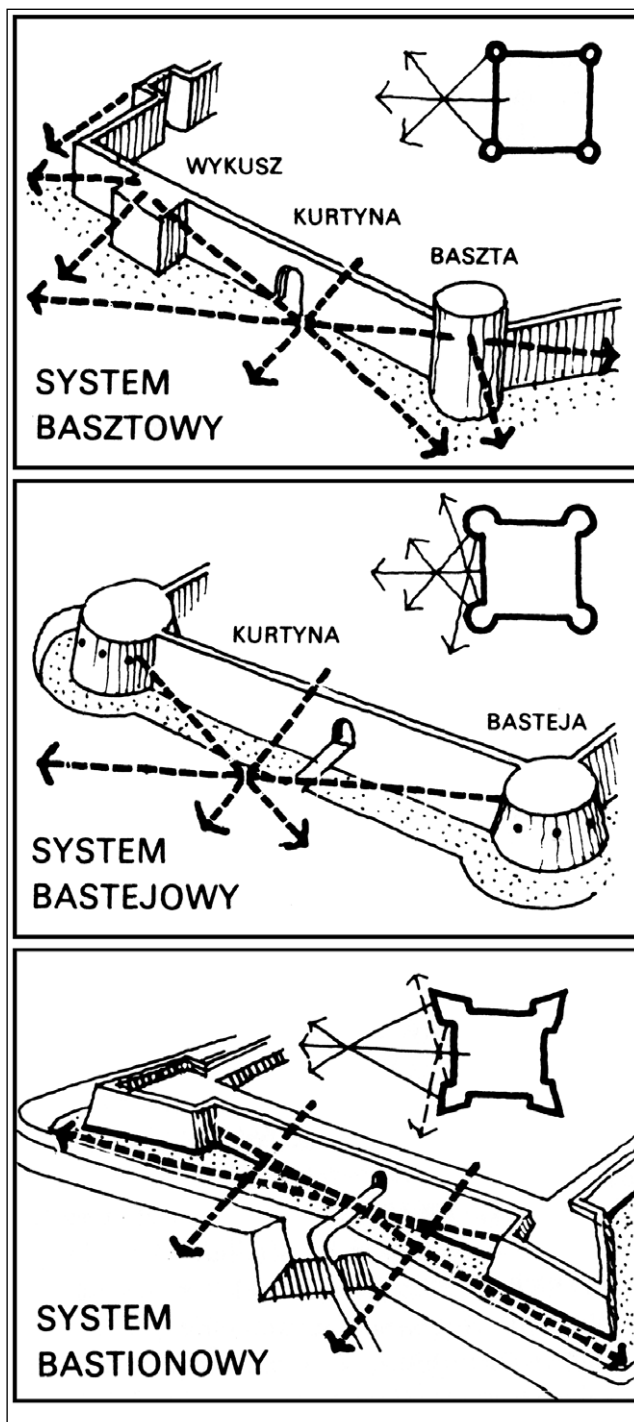
Zusammenfassung

Bastionierte Befestigungen in Westpommern und im östlichen Brandenburg

Die mittelalterlichen Befestigungen um die Städte in Westpommern und im östlichen Brandenburg zeichnen sich oft durch einen hervorragenden Erhaltungszustand aus. Erheblich schlechter sind die Befestigungen im Bastei-System erhalten, die mit der Modernisierung der Festungswerke im 15. und 16. Jahrhundert zusammenhängen.

Im ersten Teil des vorliegenden Beitrags wird die Entwicklung von Stadtbefestigungen im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit dargestellt. Bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts herrschte im Arbeitsgebiet das Bastei-System vor, das sich auf den Front- und Flügelschutz stützte. Mit dem Bastei-System wurden diese beiden Fortifikationsprinzipien an die Anforderungen durch schwere Schusswaffen angepasst. An Stelle von hohen Schutztürmen wurden niedrige, geräumige und gedrungene Bastionen erbaut. Die ersten Objekte dieses Typs wurden in den polnischen Gebieten in Thorn (poln. Toruń) und Marienburg (poln. Malbork) errichtet, und zwar in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Etwa seit der Mitte des 15. Jahrhunderts treten Bastionen in der Region um die Odermündung auf, darunter große Rondelle und Linienbastionen auf Kreis-, Halbkreis- und Polygonalgrundriss. Bastionierte Befestigungen kamen sowohl im Falle von Garnisonstädten als auch bei kleineren Verteidigungsanlagen (Schlössern) zur Anwendung.

Der zweite Teil des Beitrages versucht, die Bastionen in Pommern und im östlichen Brandenburg anhand der erhaltenen Überreste und verfügbaren kartographischen und ikonographischen Quellen zu katalogisieren. Bastionierte Befestigungen sind in Stargard, Königsberg in der Neumark (poln. Chojna), Arnswalde (poln. Choszczno), Lagow (poln. Łagów) und Neubrandenburg erhalten. Sie existierten noch in einer Reihe weiterer Ortschaften, u. a. in Stettin (poln. Szczecin).

Ryc. 1. Porównanie systemów basztowego, bastejowego i bastionowego (wg Bogdanowski 1996, 550-551)

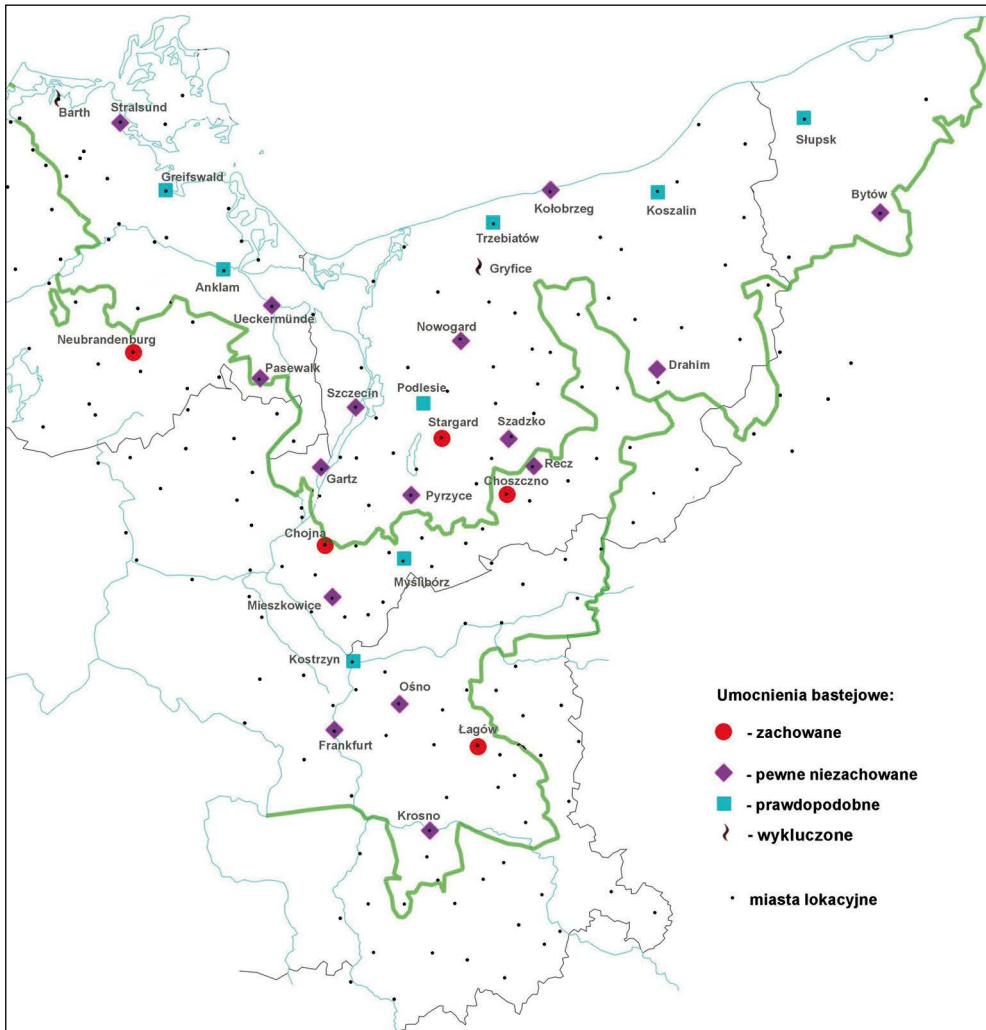
Ryc. 2. Barbakan bramy Floriańskiej w Krakowie. Fot. M. Kuna

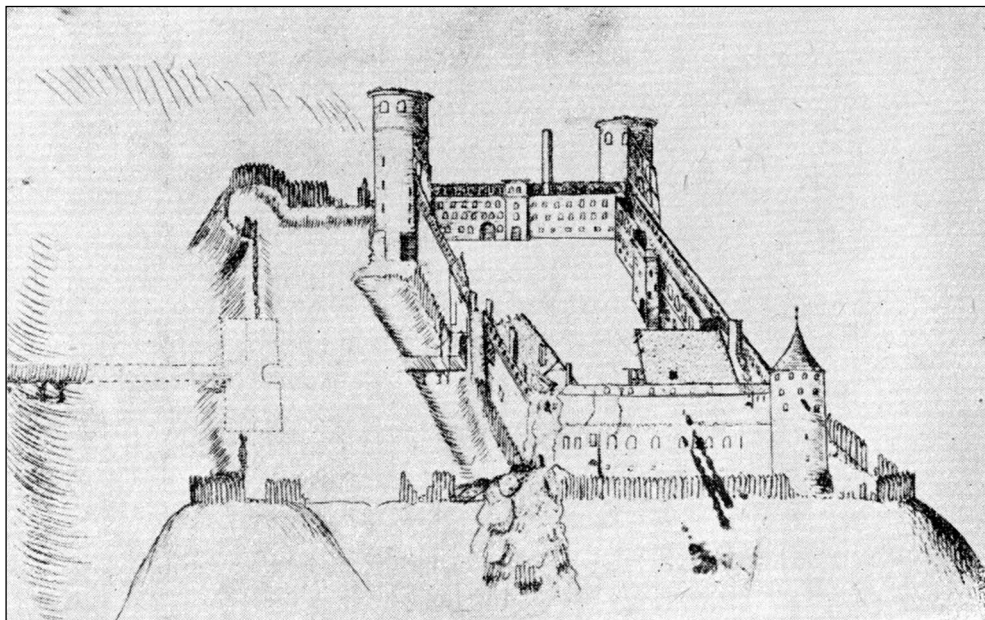
Ryc. 3. Przedbramie bramy Krakowskiej w Lublinie. Fot. M. Kuna

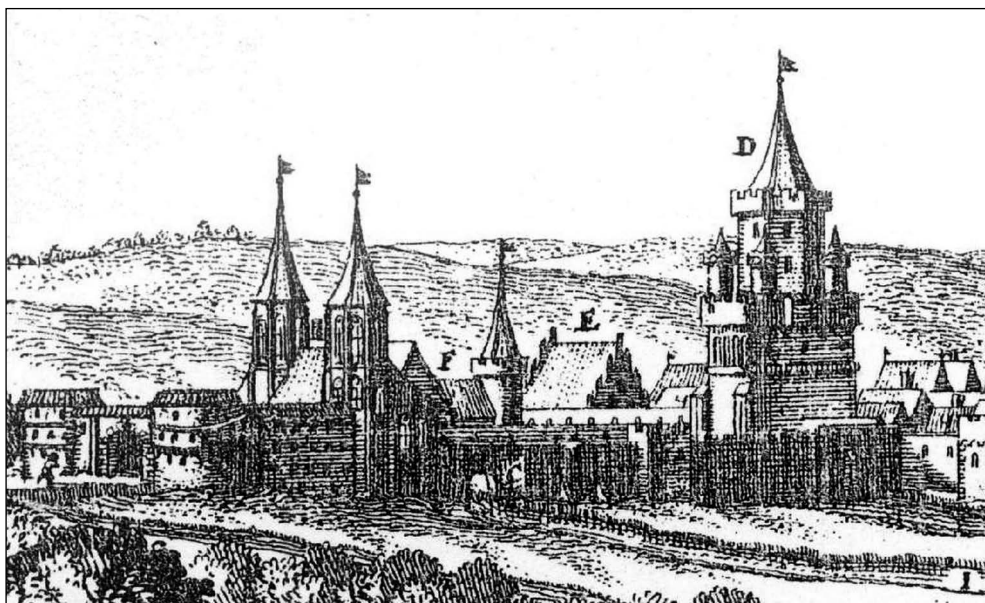
Ryc. 4. Wnętrze bastei przy ul. Basztowej w Tarnowie. Fot. M. Kuna

Ryc. 5. Umocnienia bastejowe na Pomorzu Zachodnim i we wschodniej Brandenburgii. Rys. M. Kuna

Ryc. 6. Umocnienia zamku w Bytowie w 1658 r. (wg Lemcke 1911, 162, Fig. 16)

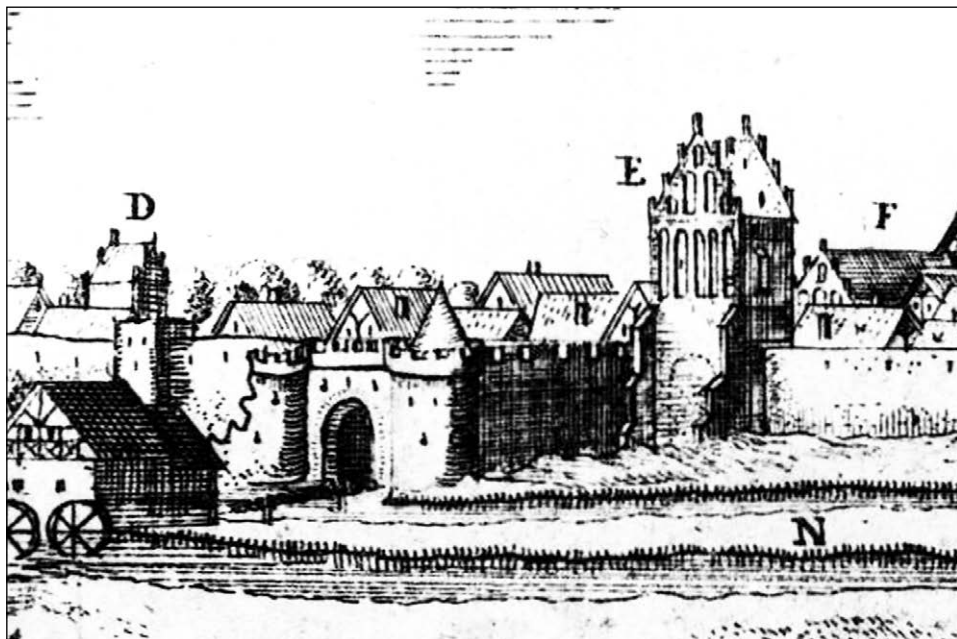
Ryc. 7. Zespół bramy Świeckiej w Chojnicie na rycinie Meriana (wg Zeiller 1652)

Ryc. 8. Półkolista baszta w południowym ciągu murów Chojny. Fot. M. Kuna.

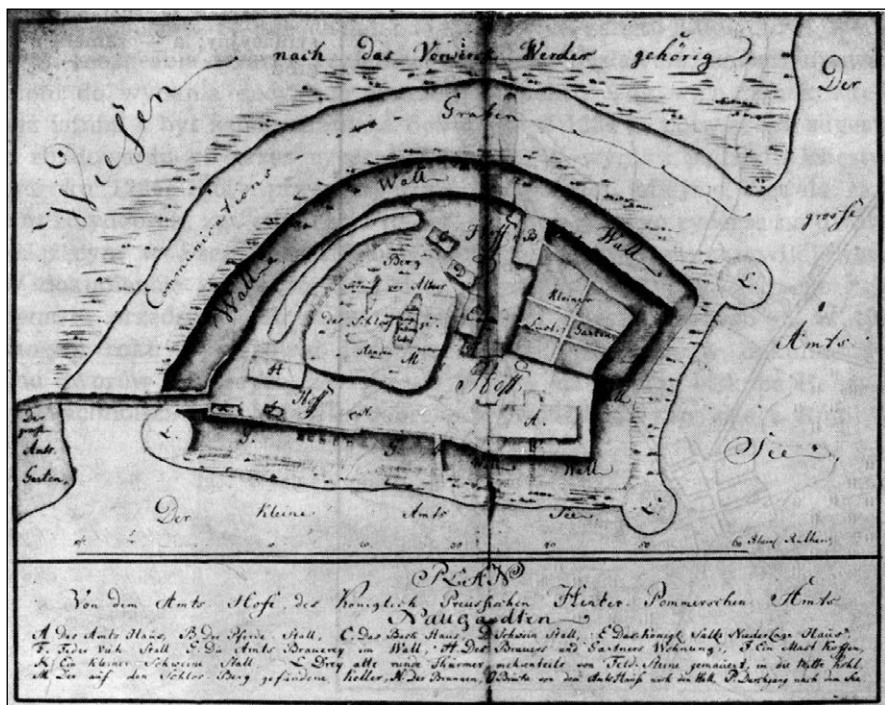
Ryc. 9. Basteja z zespołu bramy Kamiennej w Choszcznie. Fot. M. Kuna.

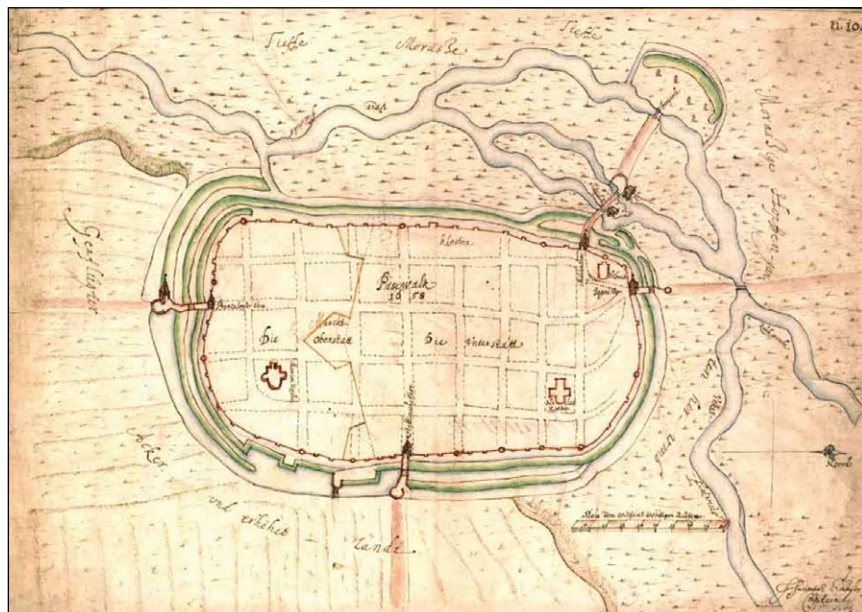
Ryc. 10. Zespół bramy Młyńskiej w Myśliborzu na rycinie Petzolda na początku XVIII w. (wg Petzold 1715)

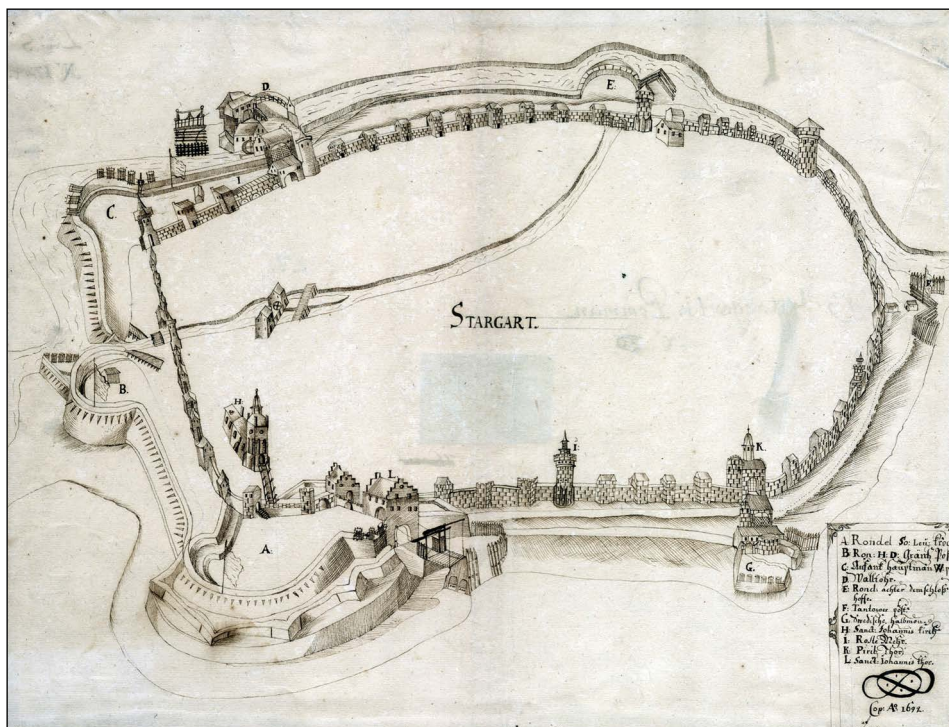
Ryc. 11. Basteja z zespołu bramy Frydlandzkiej w Neubrandenburgu. Fot. Botaurus, źródło: <<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:NB-Friedlaender-Tor-11-IV-2007-046.jpg>>

Ryc. 12. Zamek w Nowogardzie, plan O.J. Knüppela z 1771 r. (wg Radacki 1976, 161, ryc. 123)

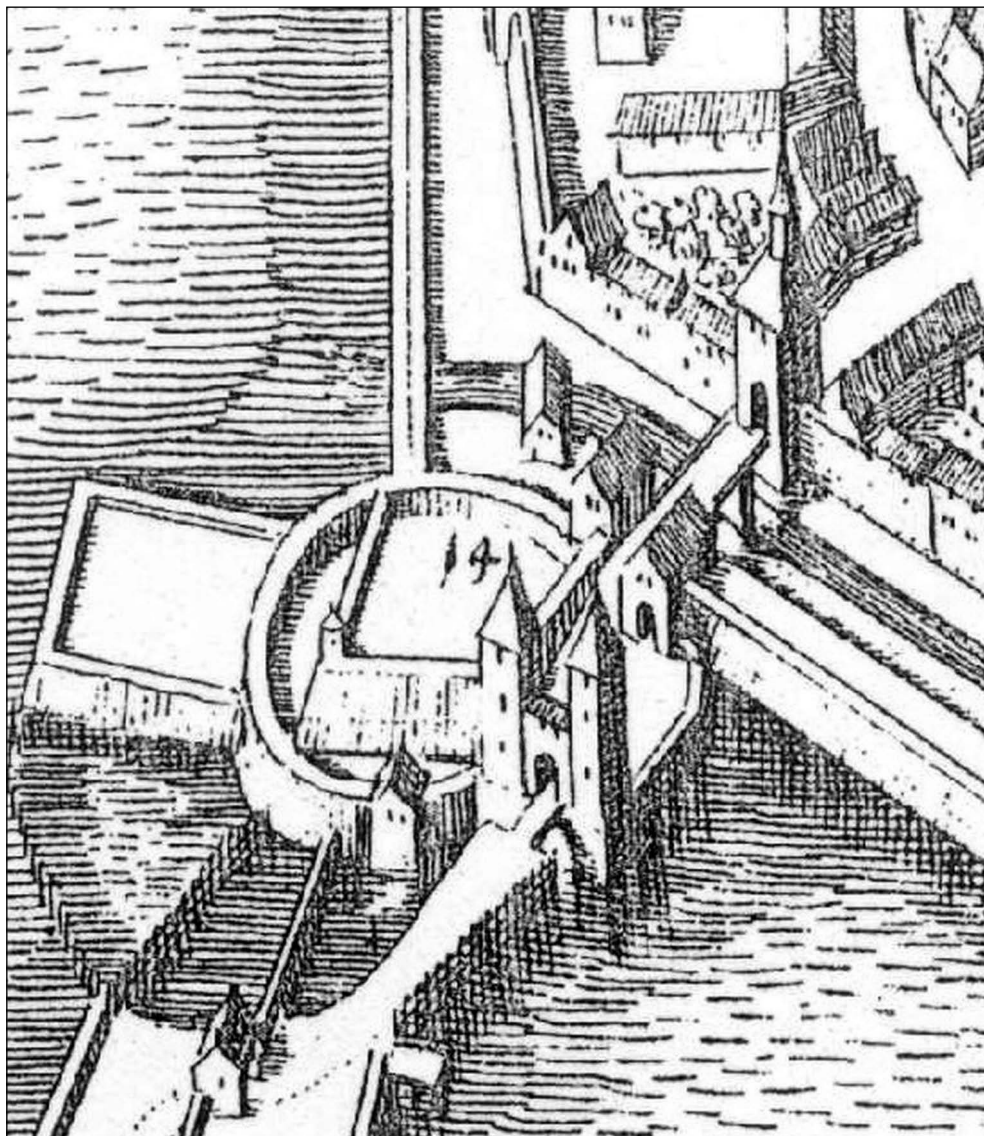
Ryc. 13. Plan Pasewalku 1658 r. (wg Krigsarkivet Stockholm, sygn. 0406/25/199/003)

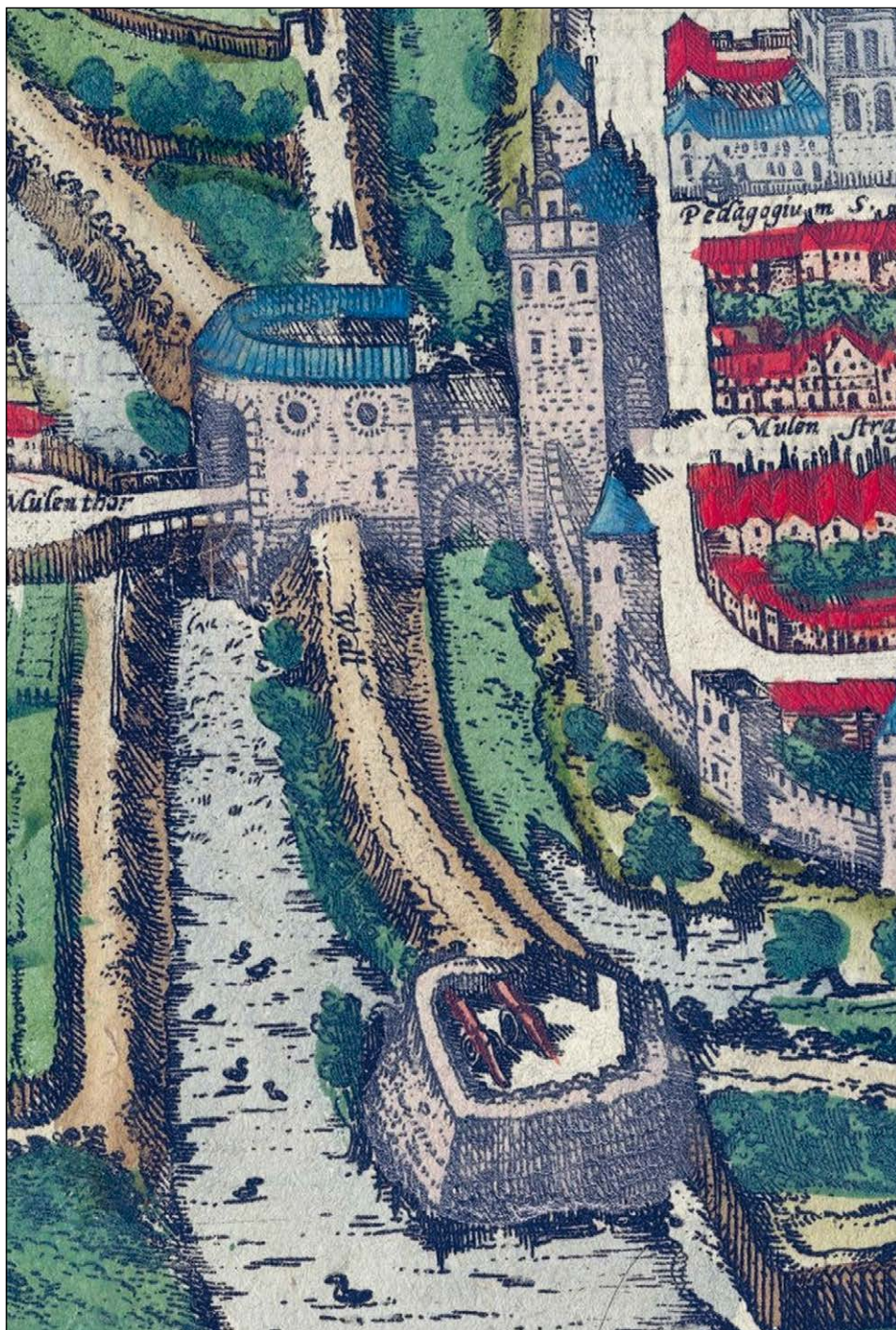
Ryc. 14. Widok umocnień Stargardu z czasów wojny trzydziestoletniej (wg Krigsarkivet Stockholm, sygn. 0406/25/257/001)

Ryc. 15. Basteja przy ul. Strażniczej w Stargardzie. Fot. M. Kuna

Ryc. 16. Rondela przy bramie Kniepów w Stralsundzie na rycinie Meriana (wg Zeiller 1652)

Ryc. 17. Umocnienia bramy Młyńskiej w Szczecinie. Poniżej na rysunku rondela w miejscu późniejszego bastionu nr V (wg Braun, Hogenberg 1588)